

UNIVERSITAT
JAUME·I

Jornades de Foment de la
Investigació

ARQUITECTURA DE
RECONQUESTA AL
NORD DEL PAÍS
VALENCIÀ:
Esglésies d'arcs
diafragma a les
comarques de
Castelló (segle XIII)

Autors

J.Lluís Estrada
Annabel Fjarque
Josep C. Linares
Humanitats

1. COM APAREIX L'ARQUITECTURA DE "RECONQUESTA"

1.1. CONTEXT HISTÒRIC, SOCIAL, CULTURAL I ARTÍSTIC

El 9 d'octubre de 1238 Jaume I conquista la ciutat de València i els territoris del seu domini esdevenen en regne, amb una estructura jurídic-política que s'extén de la ciutat a la resta de pobles del País Valencià actual.

La reconquesta cristiana en terres valencianes fou un procés pacífic, mitjançant pactes amb la població autòctona, i els centres de població musulmana no van patir conseqüències destructives, simplement es van dedicar a rebre influències i noves formes jeràrquiques que els venien importades des de fora. El caràcter rural dels pobles i viles de l'època va delimitar, des dels inicis com a poble, la xarxa d'edificacions creades per a l'expansió d'aquesta religió.

La cultura aportada demandava nous edificis per consolidar-se i els primers temples cristians necessitaren un espai per desenvolupar la seua litúrgia. Aquesta novella concepció de l'art serà coneguda com "arquitectura de conquesta", i es donarà en terres valencianes des de principis fins a les postreries del segle XIII. Els edificis més singulars foren les esglésies i les ermites, amb un origen comú que cal buscar en el darrer romànic de Lleida. A aqueix darrer romànic cal afegir-li les primeres manifestacions de l'art gòtic que es donaren per arreu d'Europa, la qual cosa ens duu davant un art de transició, amb trets romànics tardans i del naixent art gòtic. L'orde monàstica imperant en aquest moment, provinent de Císter, imposà els cànons per seguir en aquesta arquitectura protogòtica, per això el sostre de les edificacions sol ser de fusta i el trobem dividit sempre en dos parts d'arcs apuntats al llarg de tota la nau, arcs de **diafragma**, que naixen des de terra o d'un menut bloc de pedra. A les comarques de Castelló trobem la major mostra d'arquitectura de reconquesta del País Valencià, sobretot a comarques com el *Maestrat* i els Ports (*Saranyana*, *Salvassòria*), on trobem xicotetes esglésies i ermites de manera abundant, així com ponts, castells, masos etc., a l'igual que a zones de l'Alcalatén i de la Plana (*la Sang a Onda*). La mà d'obra existent, inexperta amb les noves tècniques, va imposar, des d'un principi, models arquitectònics senzills i repetitius, amb materials funcionals i fàcils d'aconseguir.

2. CARACTERÍSTIQUES DEL NOU ART

2.1. PARTS ARQUITECTÒNIQUES DEFINITÒRIES: ARCS DIAFRAGMA, SOSTRE DE FUSTA, PORTADES DE MIG PUNT ETC.

La **cronologia** de les construccions es pot fer en dos vessants: 1/ La primera meitat del segle XIII, on es construeixen temples allà on no hi ha i de manera molt massiva, per tal de complir les necessitats religioses inicials; 2/ La segona meitat del segle XIII es vol finalitzar les construccions que estaven ja iniciades anteriorment.

L'**orde monàstica** que impera en aquest moment serà el **Císter**, en la qual es fiquen els paràmetres i algunes normes que calen seguir: així és com prohibeixen cobertes fetes amb voltes de pedra, destinant aquest material tan sols per alçar l'absis, si és que es vol. El sistema de cobertes es caracteritza perquè és prou senzill, barat i funcional, la qual cosa interessa en els albors de la nova societat en què ens trobem. El sostre de fusta el trobem dividit sempre en dos parts d'arcs apuntats al llarg de tota la nau, són els arcs que donen nom a aquesta arquitectura, **DIAFRAGMÀTICS**, és a dir, que naixen des de terra o d'un xicotet carreu (tros de pedra) on descansa l'arc. Amb aquesta peculiar forma constructiva es prescindeix dels capitells, que eren difícils de tallar, sobretot per aquesta gent que no està encara capacitada en l'especialització de l'arquitectura novella. Cal dir que ens trobem davant d'una solució que adopten en general la majoria de

monestirs cistercencs, a pesar que primerament era per a l'ús quotidià, ara és per al desenvolupament de la litúrgia.

Les naus es caracteritzen perquè són rectangulars i prou senzilles, en general amb tres arcs apuntats¹, que donen lloc a quatre trams. El sostre sol ser de fusta i partit a dos aigües. El tram de l'altar quasi no difereix de la resta i en alguns exemples podem trobar absis poligonals

2.2. MATERIALS EMPRATS PER A LA CONSTRUCCIÓ (FUSTA, PEDRA, MAÓ...)

Pel que fa a la **mà d'obra** i als **materials de construcció** emprats en aquesta època cal dir que hi havia molta gent disposada a treballar però que no es trobava capacitada, car la nova arquitectura encara no era coneguda pels habitants d'aquestes terres. És per això que cal donar treballs fàcils per a aquesta gent, i s'apliquen diversos criteris a l'hora de construir un edifici: o bé s'importen els materials d'un altre lloc ja construïts; o bé es construeixen edificacions molt senzilles per tal que aquesta mà d'obra no tinga dificultats en treballs, al mateix temps que s'usen models repetits en moltes ocasions. La varietat de materials dins de la senzillesa constructiva i funcional ens fa que trobem freqüentment maons (rajoles fetes d'argila), maçoneria (obra feta amb pedra i maons, lligat amb calç o ciment), carreus (pedra tallada en paral·lel, només per fer arcs i reforçar cantons), a més de fusta i altres elements, caracteritzats tots pel seu caràcter senzill, barat i fàcil de fabricar i d'aconseguir.

2.3. TIPUS DE DECORACIONS: LA PINTURA I LES ESCULTURES EN RELLEU DE LES PORTADES; FORMES I DIBUIXOS

Pel que fa a la decoració cal dir que aquesta no era valorada per sí mateixa², sinó en relació amb l'obra construïda, tenia que ser quelcom que tinguera relació amb l'edifici religiós. Les pintures eren usades com a recordatoris i tenien un sentit didàctic important, pel qual es volia donar a conèixer les noves creences. Calia, per tant, que l'element didàctic garantira una expressió clara i senzilla, de fàcil comprensió per als nous fidels, sense carregaments sumptuosos. Realment no interessa la bellesa d'allò estètic sinó el sentit narratiu de les coses, la transcendència educativa que transmetia als nostres avantpassats, enmig del context d'una vida totalment distinta a la de les actuals civilitzacions.

La majoria de pintures que trobem comparteixen una sèrie de característiques senzilles, com la linialitat, de colors plans, fons monòcroms, contorns definits. Apreciem que són figures molt funcionals i, per tant, intensifiquen la narrativitat i didàctica que es busca en aquest moment.

3. FUNCIÓ I PAPER DE L'ARQUITECTURA DE "RECONQUESTA"

3.1. REPERCUSSIÓ SOCIAL, RELIGIOSA I IDEOLÒGICA DE L'ART. EXPANSIÓ D'UNA CULTURA.

Les ciutats musulmanes eren de traçat irregular, amb abundància de carrerons estrets i atzucacs, i el seu caràcter era de tipus privat, ja que el que interessava era l'habitabilitat de les diverses vivendes, de portes cap a endins. Açò es contraposa a les ciutats clàssiques, que tenien un caràcter públic, amb construccions i un traçat urbanístic feta per gaudir de la ciutat.

L'arribada dels cristians va trencar l'antiga concepció musulmana de l'urbanisme, ja que es va imposar massivament el traçat regular i en forma quadrangular en bona part de les viles i ciutats de nova planta. Jaume I, quan arriba a terres valencianes es troba amb dos fets: la nova organització que ell porta (política i religiosa) i el fet que no hi ha construccions cristianes anteriors.

Dels **temples musulmans** destaquem tres aspectes fonamentals: el fet que contradigueren les conviccions cristianes típiques, car no tenien molt a veure unes finalitats amb altres; la mala adaptació al culte nou dels edificis existents en aquesta època; i a més aquestes estaven constituïdes d'un lloc espaiós on es desenvolupaven les pregàries. Dels **temples cristians**, també hi assenyalarem tres punts: el fet que necessitaren un espai per dedicar-se a les diferents funcions de la litúrgia cristiana (missa etc.); trobem que són models arquitectònics procedents de les terres del nord de la Corona d'Aragó, dels primers nuclis cristians de Catalunya; i finalment cal parlar de la gran activitat constructiva que es va produir els primers anys de la conquesta, ja que es volia crear una xarxa d'esglésies i ermites allà on no hi havia.

La importància dels centres religiosos radicava en que eren pràcticament l'únic lloc de reunió social, donat que, a l'hora de la celebració de la litúrgia, es podien concentrar tots els fidels. A més a més suposava ser un espai més acollidor i comfortable que no les cases dels habitants, heretats dels moros. A poc a poc els temples es van perfeccionant i assolint nivells artístics arquitectònicament més complexos, és per això, que aniran recuperant progressivament l'espai exterior perdut entre els contraforts, per tal d'aprofitar-lo en la construcció i cabuda de noves capelles interiors, és el cas d'esglésies com la del Salvador de Sagunt, la Sang de Llúria o Sant Feliu de Xàtiva. Aquest model serà bàsic en els temples posteriors d'edificació gòtica i contrarreformista, i la mà d'obra autòctona anirà implantant-se de manera generalitzada, contribuint, en molts casos, a la integració religiosa i cultural de la població³.

4. ZONES GEOGRÀFIQUES DE DIFUSIÓ AL NORD DEL PAÍS VALENCIÀ

4.1. EXPANSIÓ MASSIVA DE LA ZONA SEPTENTRIONAL: ELS PORTS I EL MAESTRAT

ELS PORTS

Als Ports trobem xicotetes esglésies i ermites, del tipus constructiu anomenat per Garín “de conquesta” i també temples sumptuosos, palaus, obres públiques, forns medievals, i en molts llocs es manté el primitiu traçat urbà quasi intacte. En quasi totes les poblacions de els Ports és possible trobar mostres d'arquitectura gòtica, formant tota la comarca un conjunt interessant.

- **Ermita de SANT PERE (Castellfort).** Comprén dos edificacions diferents, les dos necessàries en un tram de tan llarga tradició de romeries: el temple i el mas destinat a hostal de pelegrins. L'ermita té una sola nau i coberta de fusteria a doble vessant. Interessa l'absis poligonal amb contraforts, cobert per una volta de creueria i amb capitells decorats, una porta de mig punt i una finestra del XIV.
- **Ermita de SARANYANA (Todolella).** Situada a l'antic poblat de Saranyana, amb testimonis de la primera arquitectura plantejada arran de la conquesta, en el XIII, amb un absis interessant i una porta “protogòtica”.
- Forn d'Olocau del Rei del segle XIII.
- Església arxiprestal de STA. MARIA (Morella) dels segles XIII-XV. Església gòtica valenciana més important, amb tres naus, sense creuer, cúpula ni girola i remata la capçalera amb tres absis. Voltes de creueria simple en les naus i capelles, el cor està elevat.
- **Església de SALVASSÒRIA (Morella).**
- Església desafectada que estigué dedicada a SANT NICOLAU (Morella), del segle XIII, restaurada recentment.

- Convent de SANT FRANCESC (Morella), del segle XIII, on interessa el claustre, l'església i l'aula capitular.
- Ermites de SANTA LLUÏSA i SANT LLÀTZER (Morella), del segle XIII.

MAESTRAT

- Monestir de STA. MARIA DE BENIFASSÀ (Pobla de Benifassà), fou del Císter, ara ocupat per una comunitat cartoixana femenina. L'actual està totalment reconstruït els anys 1960-67 per diverses causes: desamortització del 1835, exclaustació dels monjos, desastre i incendi amb la 1ª Guerra Carlina, depredació de la gent per a materials de construcció.

Segons Rodríguez Culebras s'edificà sobre el model de Poblet, i la reconstrucció ho respecta, sobretot l'església, el claustre major, la porta d'accés, els arcs, etc.

- Església de la POBLA DE BENIFASSÀ conserva una part de l'estructura gòtica primitiva.
- Església de BEL (Rossell). Ha preservat molt més la forta traça dels *temples més primerencs de la conquesta cristiana del XIII*, amb una porteta romànica lateral.
- Església de BELLESTAR, pertany al *gòtic de reconquesta*, reformada el XVII.
- **Església de CORATXÀ.** És una de les més antigues, d'una sola nau, amb trams apuntats que arranquen des de terra, com a Sant Pere de Castellfort, la Sang d'Onda o Salvassòria, entre d'altres.
- Església de CANET LO ROIG, començada el 1288, amb detalls de romànic tardà, però les modificacions posterior dificulten el seu estudi.
- Castell de PENÍSCOLA, construït entre el XIII-XV. Interessa el Saló gòtic, la basílica templera i el Saló del Conclave i les dependències del Palau de Benet XIII. La fàbrica de la fortalesa pertany a l'època en què fou castell de l'orde del Temple, entre 1294 i 1307.
- Església arxiprestal de SANT MATEU, construïda al segle XIV per substitució d'una altra més menuda, de la qual es van salvar, per una interrupció de les obres, la façana principal i un primer tram de nau. A la façana s'obri una porta de tradició romànica, amb capitells decorats.
- **Església de CATÍ,** conserva traces de diverses èpoques (fins el XVIII), sobre la base d'un xicotet temple dels anomenats de reconquesta, del XIII, del qual són els millors testimonis una de les dues portes, de tradició romànica i alguns elements de la coberta.
- **Esglesieta dels SANTS JOANS (Albocàsser).** Dins del recinte urbà es troba aquesta esglesieta del tipus de reconquesta o protogòtic i una torrassa antiga, sense elements artístics remarcables, a més d'un forn i una font pública medieval.
- Pont de la POBLA DE BELLESTAR (Vilafranca del Maestrat) o Pobla de Sant Miquel, vora el riu de les Truites; i un edifici amb portada de la mateixa època, de tradició romànica, potser corresponent a l'antiga església.

4.2. LES TERRES DE L'ALCALATÉN, LA PLANA, I LES VALLS DEL MILLARS I DEL PALÀNCIA

L'ALCALATÉN

- Fàbrica i ermita del SALVADOR (l'Alcora)
- **Ermita de SANT MIQUEL (Llucena),** inclosa en el conjunt castrense anomenat les Torrecelles, que

té conformació pròpia del XVIII, amb alguns elements més primerencs com ara restes d'una antiga portalada de tradició romànica. Aquest temple pertany a l'extens grup d'esglésies rurals de la primera època de la conquesta cristiana, estudiades per Ramon Rodríguez Culebras, que qualifica aquesta mostra com a "summament curiosa per la seua rústica irregularitat i el seu intent d'adaptació als murs de la fortalesa". Per ací passen els Pelegrins de les Useres.

- Potser la porta d'entrada a SANT JOAN de Penyagolosa (Vistabella), en l'arc amb dovelles de l'entrada.

L'ALT MILLARS

- Dos torres del segle XIII a ARGELITA.
- Torre de CIRAT del segle XIII.

L'ALT PALÀNCIA

- Catedral de Segorbe, del XIII, només en la part del claustre, capelles adjacents i sala capitular.
- **Església de SANT PERE (Segorbe)**, de 1248, bastida sobre l'antiga mesquita immediatament després de la conquesta de la ciutat (1245) i els arcs faixons i la coberta de fusta amb teulada de dos vessants la situen entre els exemplars protogòtics (o de romànic tardà), citats per Garín.

LA PLANA

- Església de SANT FRANCESC (Torreblanca). Al recinte del Calvari s'inclou aquesta primitiva església, datable del XIV, amb reformes posteriors, d'una sola nau, amb *arcs de diafragma* i volta de creueria.
- Església-fortalesa d'ALBALAT (Cabanes), severa, degué ser construïda com a *temple el segle XIII* i conserva les característiques generals: una nau, arcs faixons apuntats i potser sostre de fusta a dos vessants.
- **Església parroquial d'ORPESA**, és d'origen gòtic (XIV) i del tipus anomenat de reconquista.
- Traçat urbà de VILA-REAL.
- **Església de la SANG (Onda)**, del segle XIII, planta quadrangular, de saló, i arcs faixons diafragmàtics apuntats. La sostrada, de fusta, a dos vessants, presenta a l'interior un enteixinat i bigues ornades amb motius heràldics, identificats com el Temple. La portada és de mig punt, de tradició romànica, com correspon a una església iniciada en època de trancisió.
- **Església de la SANG (Nules)**, del tipus anomenat per Garín, "de reconquesta".
- Plaça amb porxadades, de l'ALMODÍ, d'Onda, iniciada el XIII.
- MASCARELL, traçat urbà, planta quadrada, muralles del XIII, amb quatre torres i dos antigues portes en arc de mig punt i dovelles.
- Església parroquial del SALVADOR (Borriana), començada poc després de la presa de la ciutat (1233) i s'allargà fins el XIV. Una nau, volta de creueria, no té girola, capelles laterals entre contraforts. Antoni Jose i Pitarch assenyala que és un dels primers exemples de la Corona d'Aragó que presenta un programa arquitectònic complex, gòtic, definidor del major nombre d'edificacions de la 2ª meitat del XIII i posteriors. *L'ús del maó per fer les voltes de l'absis esdevindrà comú a alguns dels edificis més importants de la 2ª meitat del XIII i principis del XIV.*

4.3. RELACIÓ AMB LA RESTA DEL PAÍS VALENCIÀ I INFLUÈNCIES DE CATALUNYA I DE L'IMPERI CAROLINGI

Les **esglésies de reconquesta** tenen un origen comú que cal buscar en el darrer romànic que trobem a Lleida i els seus voltants, en terres doncs, de la Catalunya Nova. Aquest darrer romànic cal afegir-li les primeres manifestacions de l'art gòtic que es van donant arreu de la zona cristiana de la Corona d'Aragó i de la resta d'Europa, la qual cosa ens duu a que ens trobem davant d'un art de transició, que presenta trets romànics tardans i característiques del naixent art gòtic en aquesta zona. Amb aquesta caracterització trobarem que els edificis seran més joves i artísticament més avançats quan més al sud del país Valencià estiguem, alhora que seran edificis més antics quan més al nord estiguem, a l'igual que cronològica i arquitectònicament més antics. Aquesta gradació es dona en tots els aspectes, com en qualsevol transició, i queda manifesta també en el pas de la influència de Cluny cap a les reformes realitzades pel Císter al segle XIII, conformat bàsicament per dominicans i franciscans.

Entre el 1238 i el 1261 es construeix a València l'església de Sant Joan de l'Hospital, que introduirà algunes innovacions tècniques que es desenvoluparan més endavant. Es va tancar l'edifici amb una volta de creueria, tal i com es feia a Europa al llarg del segle XII, amb arcs creuats que es recolzaven sobre contraforts, entre els quals es construïen capelletes i es permetia obrir finestres i òculs que donaven llum a la nau.

Moltes mesquites de l'època anterior van ser utilitzades per als nous hàbits religiosos, sobretot a la ciutat de València. És també a la capital del regne on s'aprecia la supremacia respecte a la resta de viles, donat que concentra la majoria d'obres constructives religioses i d'altres tipus, a prou distància d'altres ciutats importants com Gandia, Morella o Xàtiva. La superioritat artística del cap i casal va parell a l'auge econòmic i comercial. Inclús la construcció de la catedral de Morella va estar inspirada, al 1265, en la Seu de València, la qual cosa ens delata que fou un lloc de difusió artística important, almenys de relevància cabdal i influent a les terres del seu regne.

Durant tot el fenomen de la repoblació es va produir una arribada massiva de militars i colons, però també d'ordes religioses, que tenien l'encàrrec diví de fundar nous temples allà on no hi havia, a les noves terres conquistades. L'estil utilitzat per a la construcció de convents i monestirs fou molt heterogeni, i semblant a les tècniques seguides per l'orde cistercenca, és el cas del monestir de Santa Maria de Benifassà o Santa Maria de la Vall digna. Pel que fa a les ordes mendicants cal citar el Convent de Carmelitans de València, amb arcs del segle XIII perdurants.

BIBLIOGRAFIA

- AA.VV. Historia del pueblo valenciano. Levante EMV. València 1992
- BURNS, Robert Ignatius. El reino de Valencia en el siglo XIII. València 1982.
- FELIU FRANCH, Joan. Estudios de una iglesia de arcos diafragma: la iglesia de la Sangre de Onda. Actas del I Congreso de Historia de Arte Valenciano. pp.55-64. València. 1992.
- FERNANDEZ ARENÓS, José. La arquitectura mozárabe. Barcelona 1972.
- GOMEZ SANJUAN, José Antonio. La "falsa" iglesia románica de Sant Mateu. Archivo de Arte Valenciano. València. 1995.
- GRÀCIA, Carmen. Història de l'Art Valencià. Edicions Alfons el Magnànim. València. 1995.
- PEREZ I MORAGON, Francesc / JARQUE, Francesc. Arquitectura gòtica valenciana. Fundació Caixa Castelló-Bancaixa. València. 1991.

ANOTACIONS

- 1 RODRÍGUEZ CULEBRAS, Ramon. **Historia de Castellón**. Levante
- 2 GRÀCIA, Carmen. **Història de l'Art Valencià**. Edicions Alfons el Magnànim. València. 1995.
- 3 GRÀCIA, Carmen. **Història de l'Art Valencià**. Edicions Alfons el Magnànim. València. 1995.